

УДК 327.51(477:438+474.5)«1658»:355.01(470+571:477)«1659»

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2026-20-02>

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>
e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail*

ПРОТИДІЇ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПІДГОТОВЦІ ДО УКЛАДЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ГАДЯЦЬКОЇ УГОДИ¹

Досліджено комплексну протидію Московської держави втіленню в життя Гадяцької угоди 1658 р. як альтернативного державотворчого проєкту Війська Запорізького. На основі царських грамот, листів керівництва козацької держави та інших архівних документів проаналізовано, які ідеологічні, політичні та військові інструменти використовувала Москва для зриву планів творення Великого князівства Руського. Доведено, що невдала спроба реалізації ідеї Гадяцької унії була наслідком цілеспрямованої та системної політики Московської держави, а не лише браку підтримки з боку частини шляхти Речі Посполитої та внутрішніх суперечностей у Гетьманщині. Стверджено, що в 1658 р. Московська держава трактувала українські землі не як рівноправного союзника, а як простір, що підлягав військово-адміністративному контролю. Запровадження воєводства, інформаційний нагляд і втручання у внутрішні конфлікти козацької старшини були складовими системної протидії реалізації Гадяцької унії як альтернативного, федеративного геополітичного проєкту. Аналіз царських указів і воєводських листів свідчить, що Москва готувалася до силового сценарію ще до відкритого розриву з Іваном Виговським, розглядаючи воєводську владу й військові гарнізони як інструмент тиску на місцеве населення та старшину. Протидія ідеї Гадяцької унії була багаторівневою та системною – дипломатичною, військовою, адміністративною і пропагандистською – і спрямованою на недопущення політичної автономії Гетьманщини. Москва прийняла Гадяцьку угоду як порушення Переяславських домовленостей 1654 р. і розпочала війну проти ВЗ. Попри перемогу Івана Виговського під Конотопом, війна виснажила ресурси козацької держави, а неспроможність Речі Посполитої надати дієву

¹ Стаття є завершенням циклу авторських статей з історії укладання Гадяцької угоди: Боляновський А. Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.). Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2022. Вип. 15. С. 5–34; Боляновський А. Політичний шлях до Гадяцької угоди: основні аргументи і мотивації державних еліт Польщі (1657 рік – літо 1658 року). Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2023. Вип. 16. С. 5–28; Боляновський А. Дипломатичний шлях до Гадяцької угоди (1657 рік – перша половина 1658 року). *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2024. Вип. 17. С. 7–35; Боляновський А. Гадяцька угода 1658 року: головні автори, аналіз змісту й засад співіснування договірних сторін. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2025. Вип. 18. С. 30–55; Боляновський А. Спроби перегляду головних положень Гадяцької угоди й причини невдачі її практичної реалізації у 1659 році. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2025. Вип. 19. С. 53–73. Статті підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування в Західному інституті в Познані у 2019 р., за що автор висловлює щире подяку його директорці п. Юстині Шульц та його науковому співробітнику професору Станіславу Жерку.

військову підтримку суттєво послабила позиції гетьмана. Головним зовнішнім чинником зриву реалізації Гадяцької унії стало саме втручання Москви, яке поєднувало політичний тиск, воєнну агресію та інспірування громадянського протистояння. Саме ця невдала спроба реалізації Гадяцького проєкту, а не лише смерть Богдана Хмельницького, започаткувала період Руїни.

Ключові слова: Україна, Польща, Гадяцька унія, Військо Запорізьке, Московська держава, Велике князівство Руське, політика, війна, історія, культурна пам'ять.

Гадяцька угода 1658 р. стала однією з найамбітніших політичних ініціатив у XVII ст., спрямованих на утвердження молоді української козацької держави в Центрально-Східній Європі. Геополітичні передумови цього договору були пов'язані з поступовим розчаруванням української еліти у відносинах із Московським царством після Переяславської угоди 1654 р., яка формально змусила Військо Запорізьке (ВЗ) перейти під його протекторат, але водночас посилила претензії царя на абсолютну владу над Україною. Ідея ініційованої гетьманом ВЗ Іваном Виговським угоди з Річчю Посполитою (РП) ще на стадії попереднього обговорення її змісту договірними сторонами зустріла рішучу опозицію з боку Московського царства, яке прагнуло зберегти та посилити свій вплив над Гетьманщиною.

Історіографія. Проблему протидії Московської держави реалізації Гадяцького договору науковці досліджували у зв'язку з оцінкою її політики щодо українських земель після Переяславської угоди 1654 р. В українській історіографії кінця XIX – першої половини XX ст. простежується розуміння його як альтернативного державницького проєкту, що вступав у пряме протиріччя з інтересами Московського царства. Михайло Грушевський, аналізуючи політику І. Виговського, вважав, що Москва від самого початку сприйняла Гадяцьку угоду не як тимчасовий дипломатичний маневр, а як стратегічну загрозу своїм планам інкорпорації Війська Запорозького, що зумовило активне втручання у внутрішні справи Гетьманщини, підтримку опозиційної старшини та стимулювання соціального невдоволення (Грушевський, 1958). Подібну інтерпретацію поділяв Дмитро Дорошенко, який трактував угоду як спробу відновлення української державності в новій, федеративній формі, несумісній із самодержавною моделлю Московської держави. Він вважав, що її протидія проявилася в цілеспрямованій підтримці антигетьманських виступів, зокрема руху Івана Безпалого й окремих полковників Лівобережжя, що призвело до дестабілізації гетьманської влади (Дорошенко, 1966, с. 54–57). Політику Москви проти політичного зближення й союзу ВЗ і РП вивчали також польські історики (Gawroński, 1907; Kubala, 1922; Kroll, 2008). В історіографії Російської імперії, СРСР та РФ трактування цих подій набуло іншого ідейного наповнення. Сергей Соловйов вважав ідею зближення ВЗ із РП політичною авантюрою І. Виговського, що суперечила «природному прагненню малоросійського народу до єдності з Росією» (Соловьев, 1959). Така інтерпретація була продовжена в пізнішій історіографії Радянського Союзу й пострадянській історіографії РФ, представники яких вважали дії Московської держави «вимушеною реакцією» на «нестабільність» козацької старшини та «небезпечні союзи» з РП, виправдовуючи втручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини (Флоря, 2010, с. 460–502). На відміну від цього, Татяна Таїрова-Яковлева називала політику Московської держави щодо

контрольованих ВЗ українських земель політично нейтральним терміном «інкорпорація» (що, втім, можна оцінювати як евфемізм щодо історії спроб прихованої чи прямої окупації України Московським царством у 1658–1659 роках) (Таирова-Яковлева, 2017).

Сучасна українська історіографія збільшила кількість аспектів досліджуваної проблеми. Різні політичні питання проблеми вивчали Андрій Бульвінський, Володимир Газін, Віктор Горобець, Тарас Чухліб (Бульвінський, 1997, с. 2–12; Бульвінський, 1998; Бульвінський, 2002, с. 146–161; Газін, 2019, с. 191–201; Горобець, 2018, с. 21–44.; Чухліб, 2008). Представники західної історіографії аналізували протидію Московської держави Гадяцькій унії в контексті формування імперських моделей у Східній Європі. Тімоті Снайдер, наприклад, вважав, що вона діяла як ранньомодерна держава, для якої поява федеративного утворення з українською автономією була неприйнятною з огляду на логіку централізації влади (Snyder, 2003, p. 52–55).

Проте, незважаючи на зацікавлення істориків проблематикою Гадяцької унії та значну кількість праць, у яких висвітлено окремі аспекти взаємин Московської держави і ВЗ другої половини XVII ст., у сучасній історіографії відсутнє комплексне дослідження її протидії реалізації ідеї Гадяцької унії. У наукових студіях здебільшого аналізуються окремо воєнні дії Москви, дипломатичні кроки царського уряду або внутрішньополітичні процеси в Гетьманщині, тоді як їх взаємозв'язок і системний характер залишилися поза межами цілісного аналізу. Унаслідок протидії Московської держави досліджено фрагментарно – як окремі заходи у відповідь на ініціативи І. Виговського щодо політичного зближення з РП. Метою цієї статті є з'ясувати, до якого комплексу конкретних політичних та військових заходів вона вдавалася з метою запобігти спочатку укладенню, а згодом і реалізації Гадяцької унії, а також якими були наслідки цих дій.

Соціальна й релігійна пропаганда: ідеологічні основи політики Москви.

Проект союзу України, Польщі та Литви середини XVII ст. означав неминучість односторонньої відмови Війська Запорізького від подальшого дотримання ним Переяславської угоди 1654 р. і безпосередньо загрожував геополітичним інтересам Кремля. Для царства династії Романових це означало де-факто втрату контролю над Україною, яку воно трактувало як «прийняту під царську руку». Саме тому його реакція на звістки про підготовку ВЗ і РП до укладання великої політичної угоди не обмежувалася дипломатичними протестами, а набула форми військово-політичної операції, спрямованої на зміну гетьманської влади і дестабілізацію Гетьманщини.

Від середини XVII ст. Московська держава дедалі активніше формувала ідеологію великодержавного імперіалізму й розробляла міф про «Третій Рим» (тобто про Москву як спадкоємця імперських традицій влади Стародавнього Риму й Візантії). У її рамках була сформульована ідея про те, що цар Алексій Михайлович повинен виступати захисником православної віри та «збирачем руських земель». Політика Москви базувалася на уявленні про нього як єдиного законного володаря «всієї Великої, Малої та Білої Русі» (згодом «всієї Великої, Малої та Білої Росії»). У Кремлі сприймали землі України як «вотчину государів московських». Таке ба-

чення не мало реальних історико-правових підстав, але активно використовувалося як аргумент для експансії (Бульвінський, 2002, с. 146–161; Синицьна, 1998).

Це ідеологічне підґрунтя пояснює, чому в Кремлі сприймали чутки про підготовку до підписання політичного та військового союзу між РП і ВЗ не лише як дипломатичний проєкт, а і як загрозу його завойовницьким планам у Центрально-Східній Європі. Хоча Гадяцький договір передбачав гарантії для Православної церкви на землях в межах РП (Скочилияс, 2008, с. 89–124), Московська держава побачила в церковних питаннях ще один спосіб впливу. Ідея загального православного захисту під егідою Москви слугувала виправданням втручання в українську релігійну сферу, що могло підірвати підтримку майбутньої Гадяцької угоди серед православного населення. Після отримання інформації з України про її підписання проти унії використовували аргумент «зради православ'я». Московські агітатори поширювали тезу, що унія з Польщею неминуче призведе до уніатства й відновлення шляхетського гніту.

Контроль, дестабілізація та дипломатичний тиск як інструменти політики Кремля в Україні (серпень – листопад 1657 р.). Від серпня 1657 р. Московська держава розгорнула комплексну систему протидій формуванню самостійного політичного курсу Гетьманщини, що супроводжувалася насильством щодо жителів України, яке викликало протести. 27 серпня 1657 р., наприклад, чаусівський полковник Іван Нечай надіслав чолобитну цареві зі скаргами на насильства й утиски царських воєвод (Архів-3-IV, с. 16), що свідчило про загострення соціально-політичної напруги та втрату Москвою керованості ситуацією на місцях.

Насамперед царський уряд активізував збір інформації про становище в Україні. 31 серпня 1657 р. путивльські воєводи Н. Зюзін і Наумов направили свого посланця на козацьку раду для з'ясування політичних настроїв. У відписці було зафіксовано свідчення піддячого І. Роколова про перебіг ради, обрання І. Виговського гетьманом і прибуття польських посланців із пропозиціями переходу під протекцію РП (Архів-3-IV, с. 10), що створювало загрозу втрати контролю Москви над Україною. Подальшим кроком стало інституційне оформлення системи спостереження. Указ царя від 11 вересня київському воєводі з вимогою регулярно доповідати про дії турків, татар, поляків і «південноруських козаків» (Архів-3-IV, с. 26) засвідчив сприйняття Гетьманщини як нестабільного прикордонного простору, де внутрішні процеси впливали на міжнародну ситуацію. Доповненням до цього стали допити лазутчика Юдіна про Корсунську військову раду та висловлювання козацької старшини (Архів-3-IV, с. 43).

Одночасно Москва вдалася до дипломатичного зондування. Восени 1657 р. стряпчий Дмитро Рагозін перебував у поїзді до І. Виговського із царською грамотою та дорученням з'ясувати настрої в Україні, а київський воєвода Андрей Бутурлін регулярно надсилав відписки з повідомленнями про події та чутки в Україні й Польщі (Архів-3-IV, с. 62, 67). Цар повідомив Виговського про направлення до нього повноважного посла Богдана Хитрово (Архів-3-IV, с. 78), намагаючись забезпечити зовнішню лояльність гетьмана (РГАДА-6, 124, 1, 19, 1–47). Хитрово запропонував гетьманові скласти присягу вірності цареві «на Святому Євангелії» і протягом восьми днів у супроводі кількох осіб з козацької старшини поїхати до

Москви для розмови із царем (Архів-3-VI, с. 365). Гетьман погодився, але за тижень відмовився, мотивуючи це потребою в урегулюванні конфлікту з Я. Барабашем і М. Пушкарем та зміцненні обороноздатності ВЗ.

Взаємини між Московською державою і Військом Запорізьким наприкінці 1657 року у звітах папського нунція у Варшаві. Цінним джерелом для розкриття політичних механізмів і воєнної агресії Московської держави в протидії реалізації ідеї Гадяцької унії є дипломатична кореспонденція 1657–1659 років до Папи Римського. Вона дає можливість скласти уявлення про те, як цю політику сприймали в той час за межами України. 5 листопада 1657 р. папський нунцій П'єтро Відоні з Варшави, наприклад, повідомив у Рим: «Із листів із [різних] частин України довідуємося, що Віоський (Виговський. – А. Б.), новий козацький генерал, присягнув на вірність Москві, яка скерувала до цієї країни понад 30 000 людей для охорони цих територій. Хан послав нове посольство до Його Величності (короля Польщі. – А. Б.), щоб повідомити йому, що немає більш слушного часу, щоб повернути козаків до послуху, ніж зараз» (Welyukj, 1959, p. 76). Повідомлення нунція зафіксувало дві важливі вимоги московської стратегії: згоду гетьмана І. Виговського на присягу цареві й введення значного війська нібито для «охорони територій». Це демонструє запуск типового для політики Москви механізму поєднання формальної лояльності еліти з одночасною фактичною військовою окупацією. Присяга виступала політичним інструментом легітимації, а військо – засобом контролю й тиску. Згадка про позицію кримського хана свідчить: така політика Москви сприймалася як тимчасова, а козацька лояльність щодо неї – як нестабільна.

У листі від 19 листопада 1657 р. папський нунцій із Варшави стверджував, що посол короля Яна II Казимира С. К. Беневський підтвердив усе, що йому доти було відомо «у звітах про розриви між цим народом і московитами». Відоні констатував, що з Москви домагалися поступової заміни місцевих керівників чиновниками з Московської держави, звідки прислали деяких священників замість місцевих керівників церковно-релігійних громад, що викликало невдоволення. З його ж слів, посол, якого козаки відправляли до царя (йдеться про Павла Тетерю), «заявив, що на нього там дивилися неприхильно і що від них (московитів. – А. Б.) нічого не можна очікувати, окрім нестерпного ярма...». У листі стверджено, що Виговський «тепер опинився без жодної допомоги та в небезпеці бути поневоленим Московією, яка хоче мати всі міста у своїх руках» (Welyukj, 1959, p. 78–79).

19 листопада 1657 р. в листі до Риму на підставі інформації черниці з Варшави описано прийом І. Виговським послів інших країн після смерті Б. Хмельницького. У листі згадано про непривітний прийом Виговським (якого в документі названо віцегенералом на підставі того, що за життя Хмельницького він був першим його заступником) особистого представника царя, який прибув до козаків із метою «запросити» новообраного гетьмана скласти візит і присягу цареві й обмежити їх «права та вольності»: «Московський посол прибув туди з нахабними вимогами, що він хоче, щоб згаданий віцегенерал був у його руках, що козацький патріарх повинен залежати від Патріарха Московії [*da quello di Moscovia*], а не від Константинополя, що козацький народ повинен присягнути у вірності, як корінні жителі Московії [*i naturali di Moscovia*]... Однак козаки повідомили Його Велич-

ність, що вони готові втрутитися проти московитів [*a danni del Moscovita*], коли їм буде наказано» (Welyukj, 1959, р. 80–81). Тогочасні московські ініціативи (вимоги підпорядкування Москві Київської митрополії Православної церкви в Україні, мажоритарної присяги козаків як «царських підданих» і обмеження владних повноважень гетьмана та старшини) свідчили про спробу інтеграції ВЗ в московську державну систему, що суперечило уявленню козаків про «права і вольності».

Формування «п'ятої колонни» Кремля напередодні першої війни Московської держави проти Війська Запорізького. На початку 1658 р. цар наказав А. Бутурліну від його імені поїхати до І. Виговського для спростування все більше поширюваної в Україні інформації про те, що цар хоче відняти «вольності й права» від ВЗ та ввести своє військо до козацької держави, бо вона викликає великі хвилювання серед козаків. Метою Бутурліна було запевнити Виговського, нібито цар не має такого наміру й хоче «всіма силами охороняти» козаків на підставі статей угоди, яку свого часу уклав із ним Б. Хмельницький (РГАДА-8).

Проте насправді очільник монархії династії Романових прагнув приспати пильність І. Виговського й переконати його в нібито своєму доброзичливому ставленні до ВЗ тоді, коли Московська держава готувалася до поступової окупації підконтрольної козакам території та до відкритої війни проти них. 31 січня Виговський у виступі перед козацькими старшинами застеріг їх від загрози нав'язування їм гетьмана з Москви: «Москаль вважає за ніщо вибори за нашим стародавнім правом й хоче, щоб у козаків гетьмани були не виборні, не з нашого народу. Вони думають нав'язати нам якогось свого бородача. Якщо ви тепер це допустите, то навіки втратите права й вольності. Не піддавайтеся москалеві, не дозволяйте собі давати гетьмана – обирайте вільними голосами, як раніше завжди в давні часи бувало» (Костомаров, 1863, с. 84).

Матеріали діловодства Московської держави від початку 1658 р. свідчать про її інструментальне ставлення до українських справ і цілеспрямовану політику формування в козацькому середовищі промосковських сил. 20 лютого 1658 р. в Москві прийняли посланців М. Пушкаря, яким було надано щедру «жалування», напої і частування, що можна розцінити як використання матеріальних ресурсів як засобу політичного впливу та забезпечення їх лояльності (Акти-15, с. 9–10).

19 лютого 1658 р. до Москви прибув посланець від кошового отамана Якова Барабаша Михайло Іванов, прийом якого свідчив про формування Кремлем альтернативних гетьманському урядові каналів впливу. Барабаш поскаржився на «неправильне обрання гетьманом» ВЗ І. Виговського й просив царя призначити раду в Переяславі для обрання нового гетьмана (РГАДА-9; РГАДА-10). Особливе місце в реалізації цієї стратегії посідала місія піддядьчого Посольського приказу Фірса Байбакова, направленою 6 березня із царською грамотою до полтавського полковника М. Пушкаря. Інструкції до цієї поїздки мали розвідувально-політичний характер: Байбакову доручалося таємно з'ясувати чисельність прихильників Пушкаря, їхні політичні настрої, ставлення до І. Виговського та готовність до можливих «шаткостей». Указано на необхідність фіксувати зібрані відомості в письмовій формі й передавати їх до Посольського приказу. Це свідчить про функціонування налагодженої агентурної мережі та прагнення Москви координувати дії з опозиційною до гетьмана старшиною (РГАДА-15).

Царські грамоти від 6 березня 1658 р. ілюструють двоїстий характер ворожої політики. З одного боку, Алексій Михайлович офіційно визнав І. Виговського легітимно обраним гетьманом, посилаючись на рішення Переяславської ради початку 1658 р. та підтвердження ним підданства царю. З іншого – Москва відкрито втручалася у внутрішні конфлікти ВЗ, приймала скарги М. Пушкаря на гетьмана і трактувала суперечки як сферу власної юрисдикції. Визнання гетьманської влади ставилося в залежність від політичної лояльності до царя, що робило перспективу союзу ВЗ із РП неприйнятною для Кремля. Передані на початку 1658 р. заклики царя до М. Пушкаря «бути в послушанні у гетьмана» й уникати міжусобиць (РГАДА-7) поєднувалися з неофіційним заохоченням опозиційної активності. Морально-релігійна риторика про «збереження православної єдності» прикривала прагматичну мету – утримання за Московією ролі остаточного арбітра у внутрішніх справах козацької держави. Це підтверджується й відписками воєвод, які фіксували регулярні посольства від опозиційних полковників безпосередньо до царя, в обхід гетьманської влади, що свідчило про ігнорування легітимних інститутів ВЗ (Акти-15, с. 15–22).

У процесі підготовки І. Виговського до укладення угоди з РП Московська держава розгорнула багатовимірну систему протидії, що поєднувала військову присутність, агентурно-інформаційний контроль і активну експлуатацію внутрішніх конфліктів козацької старшини. Ці механізми виразно проступають у звітних матеріалах московських урядовців, які діяли на Лівобережжі в 1658 р. (Акти-15, с. 28–34). У донесеннях піддячого Посольського приказу Ф. Байбакова з Гадяча та Полтави зафіксовано поширення чуток про нібито «зраду» гетьмана, його союзи з Кримським ханством, РП та «іноземцями», що мало делегітимізувати ідею угоди ВЗ із РП у середовищі козацтва. На початку березня Байбаков встановив контакти з посланцями М. Пушкаря, які, демонструючи лояльність до «великого государя», поширювали інформацію про зовнішньополітичні кроки Виговського в інтерпретації антимосковської змови (Акти-15, с. 28–30).

Дипломатичні контакти гетьмана з Кримом і РП подавалися московською стороною як загроза «государевим городам», що створювало ідеологічні підстави для його усунення та заміни промосковським ставлеником. У цій інформаційній кампанії використано частину православного духовенства як канал трансляції вигідних Москві чуток. У бесіді з Байбаковим зінківський священник Григорій Іванов засвідчив відданість М. Пушкаря цареві, попередив про «велике лихо» в разі його усунення й поширював відомості про підготовку дій Виговського з татарами, «ляхами» і шведами проти Києва (Акти-15, с. 30–32).

Москва фактично вела проти гетьмана інформаційну війну, в межах якої будь-який його крок трактувався як порушення присяги. Тоді ж було перехоплено листа М. Пушкаря до сотників і отаманів із закликом бути «в готовності» через очікуване прибуття І. Виговського «з Ордою і з ляхами». Кульмінацією цих подій стала аудієнція Ф. Байбакова в Полтаві, де Пушкар у присутності старшини прийняв царську грамоту, супроводжуючи це тостами за здоров'я царя, гарматними пострілами та військовою музикою. У промовах промосковської старшини Виговського називали «зрадником», який прагнув з «іноземцями» воювати проти царя (Акти-15, с. 32–34).

Реакцією на донос М. Пушкаря стало прийняття в Кремлі рішення вдруге запросити І. Виговського після Переяславської ради в лютому 1658 р. до Москви, де він особисто мав скласти присягу вірності цареві. Вирішено запропонувати йому прибути «з полковниками та сотниками» до Путивля, куди для перевезення його до Москви звідти наприкінці березня був відправлений царський дворянин і піддячий (РГАДА-4).

Царські радники в присутності Алексея Михайловича розраховували віч-на-віч «опитати» гетьмана про його політичні плани щодо РП. У разі підтвердження підозр щодо його наміру укласти союз з РП вони готувалися звинуватити його у відступництві від царя та зраді й оголосити про позбавлення його гетьманської булави, заарештувати й у гіршому випадку вбити, а в кращому – вислати до Сибіру. На користь підготовки до такого сценарію розвитку подій свідчать кілька моментів. По-перше, промовистими є подальші долі наступників І. Виговського: за намагання відстояти автономію та обмежити московський вплив гетьман Правобережної України П. Дорошенко змушений був зректися булави й решту життя провів у засланні, гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького вбили, його наступника Дем'яна Многогрішного звинуватили у «зраді», заарештували й заслали до Сибіру, а його наступника Івана Самойловича теж усунули та заслали туди ж, де він і помер. По-друге, дозвіл Виговському прибути з полковниками та сотниками теж не віщував нічого доброго – це свідчило не про надання йому гарантій безпеки життя та збереження влади, а про намір знищити (якщо не фізично, то політично) його й однодумців. По-третє, відсутність Виговського в Україні могла полегшити його ворогам поширити антигетьманський бунт із Полтавщини та Запоріжжя на інші регіони під владою ВЗ. Мабуть, гетьман здогадувався про ці ризики й тому відмовився прибути до Москви, посилаючись на внутрішню ситуацію в Україні та загрозу війни з Польщею (РГАДА-14).

Подальші документи з Полтави, датовані березнем 1658 р. свідчать, що Кремль через листування з полковою старшиною та відрядження агентів Посольського приказу створив систему збору інформації, що оминала гетьманський центр (Акти-15, с. 38–39). Хоча царська грамота від 6 квітня до полтавського полковника М. Пушкаря із закликом припинити заколот формально виглядала як підтримка гетьманської влади, однак подальші дії (відрядження стольників Івана Алфімова й Апухтіна до Миргорода, Полтави та Чигирини) свідчать про активне втручання у внутрішні справи Гетьманщини, збирання інформації та встановлення контактів з антигетьманськими силами. Місії мали на меті підготувати ґрунт для підриву позицій Виговського напередодні угоди ВЗ із РП (Акти-15, с. 43–44).

Протокол опитування посланців М. Пушкаря в Москві від 17 квітня 1658 р. продемонстрував роль Московської держави в заохоченні доносів і формуванні правових підстав для контролю над гетьманом. Логіка опитування свідчила про прагнення з'ясувати, чи мала антигетьманська опозиція загальноукраїнський характер, що було важливим для легітимації втручання у внутрішні справи ВЗ. Посланці М. Пушкаря заявили, що діють нібито від імені ніжинського й миргородського полків та «всього Війська Запорізького – городової і запорізької черні», скаржачись на Виговського та Григорія Лесницького. Використання поняття

«чернь» відповідало московській адміністративній традиції, де цей термін слугував інструментом делегітимації старшинської політики та підриву авторитету гетьманської влади. Центральною вимогою стало усунення Виговського з гетьманства й проведення нової ради під контролем царя, що суперечило ідеї автономної політичної суб'єктності, закладеної в проєкті Гадяцької унії. На вимогу конкретизувати звинувачення посланці трактували будь-яку самостійну дипломатичну діяльність гетьмана як «зраду», зокрема його контакти з Кримським ханством, РП та участь у планах підтримки Дьєрдя II Ракоці. Реакція Кремля виявляла двоїстість її позиції. Царські представники нагадали про Переяславську раду початку 1658 р., на якій І. Виговського обрали гетьманом і яка засвідчила його формальну легітимність. Зафіксовано, що М. Пушкар на цю раду не з'явився, а згодом присягнув не чинити бунтів, що суперечило його пізнішим діям. Московська канцелярія усвідомлювала обмеженість підтримки Пушкаря, але все ж використовувала його опозиційність як інструмент політичного тиску. Царський представник сформулював позицію: у разі нелояльності гетьмана Москва залишає за собою право санкціонувати обрання нового гетьмана. Цим закріплювалося право арбітражу за царською владою. Визнано відсутність прямих доказів зради Виговського, адже «по гетьманових листах... причин до зради не об'явилось». Однак звинувачення продовжували продукуватися, зокрема у зв'язку з місією П. Тетері до Польщі, яка була оголошена підозрілою лише через відсутність царського дозволу на її проведення (Акти-15, с. 48–52).

Події травня 1658 р., відображені в дописах київського воєводи А. Бутурліна, засвідчують перехід Москви до активної фази протидії політичному курсу І. Виговського. Воєвода повідомив про перехоплення приватного листування гетьмана й отримання свідчень від лояльних полковників і духовенства з метою формування образу Виговського як ініціатора антимосковської коаліції з Кримом і РП. У документації використовувався релігійний дискурс: курс ВЗ на зближення з РП подавався як загроза «православному християнству», а союз із татарами – як доказ «ворожості хресту святому». Донеси підкреслювали нібито одноставні прохання митрополита, духовенства й міщан про введення московських військ «для захисту церков», що створювало ідеологічне виправдання для військового втручання. Матеріали Посольського приказу фіксують і свідому адміністративну пасивність Москви. Відписки воєвод Андрія Дашкова та Нікіфора Полєнова за травень–червень 1658 р. демонструють неможливість виконання царських указів про їх направлення до Чернігова й Миргорода через «нестачу ратних людей» (Акти-15, с. 133–138, 147–148).

Укази царя від 3 і 4 квітня 1658 р. засвідчили намір створення розгалуженої мережі царської адміністрації в політичних і військових центрах Гетьманщини. Указ від 3 квітня зафіксував призначення воєвод до Білої Церкви, Корсуня, Ніжина, Полтави, Чернігова та Миргорода, що свідчило про прагнення встановити адміністративний контроль над територією ВЗ. Указ від 4 квітня конкретизував військовий аспект цього плану, передбачаючи направлення до цих міст московських солдатів і обов'язок воєвод утримувати їх у Києві. Текст документа демонструє різку зміну тону: замість чітких розпоряджень з'являється низка питань щодо фі-

нансування, утримання війська, постачання гармат, збору податків і юрисдикції воєвод. Ішлося про відсутність узгодженої моделі управління, що робило запровадження воєводства проблематичним. Важливими були питання про судову й адміністративну владу воєвод над козаками, міщанами та служилими людьми, а також збір грошових і хлібних доходів на користь царської скарбниці. Це означало пряме втручання в автономну систему управління Гетьманщини та суперечило як традиційним козацьким правам, так і принципам майбутньої угоди між ВЗ і РП. Навесні 1658 р. Москва задекларувала курс на розгортання воєводської системи в Україні, але практично він супроводжувався затягуванням виконання ключових рішень. У поєднанні з нестачею «ратних людей», зафіксованою у відписах воєвод, це створювало ситуацію «контрольованого хаосу», в якій І. Виговський був змушений шукати альтернативну модель політики (Акти-15, с. 151–155).

У наказі стольнику й воєводі Алексею Чірікову від 26 квітня 1658 р., пов'язаному з його призначенням до Полтави, зафіксовано факт направлення до полкового центру його і 300 стрільців. Це свідчило про прагнення посилити військову присутність Москви на Лівобережжі, що підривало автономістські очікування козацької еліти. В інструкції запровадження воєводства легітимізувалося через апеляцію до нібито добровільного «чолобиття» старшини на Переяславській раді 1658 р, що мало виправдати обмеження гетьманської влади. Чірікову наказано втручатися у внутрішні конфлікти між гетьманом і полковниками, насамперед у протистояння між І. Виговським і М. Пушкарем та інформувати київського воєводу та Москву про події. Йому доручалося «таємним способом» з'ясувати механізми збору податків, судочинства й управління в полках, що свідчило про збір інформації для подальшого демонтажу автономії ВЗ (Акти-15, с. 157–159).

Послідовність цієї політики підтверджують царські укази від 19–21 квітня 1658 р., що передбачали розгортання воєводсько-стрілецьких залог у містах України. Накази про розподіл стрільців і вимога відправити воєвод до українських міст «без усякого зволікання» свідчать про нагальність дій у період активізації переговорів І. Виговського з польською стороною. Київському воєводі А. Бутурліну було наказано розмістити військові контингенти в Білій Церкві та Корсуні з перспективою їх ротації, що вказує на підготовку до тривалої військової присутності та готовність до силового втручання. У царському указі від 19 квітня 1658 р., адресованому окольничому І. Гавреневу та думним дякам, ішлося про залучення тисячі солдатів, набраних у внутрішніх повітах Московської держави для служби в українських містах. Те, що ці контингенти формувалися через Приказ Великого палацу, а не прикордонні військові структури, засвідчує пріоритетність українського напрямку й інвестування ресурсів у реалізацію програми створення воєводської системи (Акти-15, с. 161–164).

У грамоті царя до думних дяків С. Заборовського та С. Тітова встановлено склад воєвод у Ніжині, Миргороді, Чернігові й Полтаві, чисельність залог і джерела їх утримання. Чисельність війська свідчила про різну стратегічну оцінку міст, зокрема про особливу увагу до Полтави й Миргорода як осередків антигетьманської опозиції. Риторика «тимчасової служби» маскувала намір тривалого перебування військ і була покликана знизити спротив місцевого населення та самих «служи-

лих людей». Те, що реалізація цього плану перебувала у віданні Приказу Таємних справ, підкреслює політично чутливий і конфіденційний характер операції. Чолобитна наміченого на посаду переяславського воєводи Нікіфора Поленова за травень 1658 р. відображала «низовий» рівень реалізації цієї політики. Повідомлення про неявку стрільців і резолюція з вимогою їх розшукати й вислати свідчать про труднощі втілення воєводського курсу та нетерпимість царської адміністрації до зволікання. Царський уряд прагнув контролю над українськими містами, без якого зрив політичного курсу І. Виговського був неможливим. Відписки стольника Андрія Дашкова від 29 травня і 2 червня 1658 р., отримані в Москві 18 червня, фіксували, що призначений до Чернігова воєвода не був своєчасно забезпечений «ратними людьми» в Белгороді, попри прямі царські укази. Повторні звернення до центру свідчили про складність перекидання військ до українських міст, але ці труднощі не спричинили перегляду курсу, а лише активізували додаткові запити щодо нього (Акти-15, с. 165–166).

Листування з прикордонними центрами Московської держави засвідчує, що український напрям вимагав залучення широкої управлінської мережі й стикався з опором серед «служилих людей», на який центр відповідав примусовими заходами, не змінюючи загального курсу.

Військове протистояння за Київ. Після Переяславських домовленостей 1654 р. Москва сприймала Київ як стратегічний пункт, контроль над яким мав унеможливити автономні чи федеративні моделі української державності. Це засвідчує грамота Алексея Михайловича від 19 лютого 1654 р. з наказом швидко перевести стрілецькі підрозділи до Києва й запровадити централізоване управління містом (Акти-15, с. 231). Першим царським воєводою в Києві був князь Фьодор Волконський (РГАДА-17), якого наказом від 1 травня 1656 р. замінив Андрей Бутурлін (РГАДА-18). У Києві створено гарнізон, який не підпорядковувався козацькому командуванню й фінансово залежав від царського казначейства. Нерегулярне надходження коштів спричиняло напруження, що відображено в документах за лютий 1654 р. про нестачу «кормових грошей» для стрілецького полку (Акти-15, с. 232–235).

Після обрання гетьманом І. Виговського Москва взяла курс на подальше нарошування військової присутності. У чолобитній київського воєводи А. Бутурліна та дяка В. Герасимова (травень – червень 1658 р.) зафіксовано спробу реалізувати царський наказ про розміщення стрільців у Білій Церкві та Корсуні, попри дефіцит фінансування. Автори наголошували, що наявного жалування вистачало лише на неповний місяць, і просили додаткові асигнування (Акти-15, с. 169–170). Отже, навіть за умов фінансових обмежень Москва не відмовилася від політики військового контролю над ключовими містами Правобережжя. Утримання багатосотенних залог розглядалося як безальтернативний інструмент нейтралізації влади І. Виговського. Проблема ресурсів трактувалася не як підстава для перегляду курсу, а як технічне питання, що підкреслювало стратегічну важливість протидії реалізації ідей гетьмана.

6 квітня 1658 р. цар призначив боярина Васілія Шереметьєва київським воєводою, його заступниками – князя Юрій Борятинського та Івана Чаадаєва. 5 травня

Шереметьєв виїхав із Москви, але через погані дороги приїхав до Києва лише 17 червня, де змінив А. Бутурліна. Незадовго до прибуття до міста 8 червня він написав відписку до Алексея Михайловича, що відображала спробу Москви легітимізувати військове просування на Київ через риторику «захисту порядку». Шереметьєв, посилаючись на нібито прохання місцевих жителів і козаків надіслати царських воевод для захисту від «гультяйства», підмінив реальний стан справ бажаним, виправдовуючи майбутню окупацію та підриваючи авторитет гетьмана (Акти-15, с. 173–178).

У документах 1658 р. зафіксовано еволюцію московської політики від формального врахування ініціатив І. Виговського до згортання домовленостей і курсу на централізоване управління. У доповідній записці, датованій серпнем 1658 р., йшлося про призначення воевод до українських міст, однак їхнє перебування в Києві без відправлення на місце призначення фактично було інструментом тиску на гетьмана. Показовим є приклад Полтави, зруйнованої під час внутрішніх конфліктів, яку Москва планувала відбудувати не як автономний центр, а як елемент власної прикордонної оборонної системи. Рішення відкликати воевод до Москви засвідчило тимчасове відкладення реалізації цього плану. Спроба запровадження воеводського управління в українських містах навесні – влітку 1658 р. зазнала поразки через поєднання внутрішньої війни, курсу Виговського на унію з РП, нестачі ресурсів і небажання Москви діяти відкрито до завершення конфлікту. Підготовка наказів свідчила про намір ліквідувати автономний характер гетьманської влади (Акти-15, с. 180–182).

Важливим індикатором обмеженості московського контролю стала фінансова ситуація в Києві. Хронічна нестача коштів і відмова місцевого населення приймати мідні монети змусили царську владу замінювати їх срібними, що демонструвало залежність адміністрації від економічної поведінки киян і зменшило ефективність фінансового тиску як інструменту політики. У наказі Алексея Михайловича від 21 липня 1658 р. В. Шереметьєву Київ постав як об'єкт «государевої служби», із жорстко регламентованою військовою, фінансовою і адміністративною системою, підзвітною Москві. Воевода отримав контроль над обороною, судочинством, фінансами та взаєминами з гетьманом. Додаткові грамоти, включно з контролем над козацьким реєстром, засвідчують системну й свідому політику Кремля, спрямовану на утвердження імперської моделі управління українськими землями (Акти-15, с. 183–186, 191–206).

У наступних звітах до Алексея Михайловича В. Шереметьєв зафіксував прибуття до Києва, прийняття міста, укріплень, гармат, казни та документації від попередніх воевод, що свідчить про перебрання Москвою військового, фінансового й адміністративного контролю над Києвом як ключовим опорним пунктом. Показовим є поєднання цього контролю з наглядом за І. Виговським. Воевода намагався перенести переговори з ним до Києва, тобто під свій контроль, і організував збір розвідувальної інформації про можливі союзи Виговського, насамперед із Кримським ханством. Надсилання посланця з інструкціями «провідати» про татар і стан справ у гетьмана засвідчує використання елементів шпигунства як складника протидії унійній політиці. Окремий вимір цієї політики розкривала

відписка В. Шереметьєва від 30 червня 1658 р., яка стосувалася таємного листування з київським митрополитом Діонісієм. Царський наказ вимагав від воєводи прочитати листи наодинці, знищити того з них, що був адресований йому, а лист до митрополита передати особисто, що свідчить про сувору конспірацію та спроби використання Київської митрополії як інструменту політичного впливу. Відписки також фіксували загострення конфлікту між московською та гетьманською юрисдикціями. Зрив відправлення царських воєвод до Корсуня свідчив про перехід протистояння від адміністративного тиску до боротьби за контроль над територіями й людьми. Відсутність звісток з інших міст, куди мали прибути воєводи, свідчила про саботаж місцевої старшини московських призначень (Акти-15, с. 205–210).

Царські укази літа 1658 р. демонструють системну мілітаризацію Києва. Вони містять інвентаризацію гармат, боеприпасів, запасів пороху, харчів та облік понад шести тисяч «ратних людей». Концентрація фінансових і матеріальних ресурсів, включно з доставкою значних сум срібла, перетворювала Київ на стратегічний плацдарм Московської держави, здатний блокувати реалізацію унійного проєкту. Укази кінця липня 1658 р. підтверджують, що Москва готувалася до тривалого утримання міста: воєводам наказували скуповувати хліб, приводити артилерію в бойову готовність і забезпечувати матеріально-технічне оснащення гарнізону. Київ трактували не як автономний центр, а як ключову військово-адміністративну базу царської влади (Акти-15, с. 218–224).

У відписці В. Шереметьєва та Ю. Борятинського до Алексея Михайловича зафіксовано спробу організації походу на Київ і водночас глибоку дезорганізацію їх сил, які вони прагнули використати як інструмент тиску на І. Виговського. У документі описано кризу дисципліни в драгунському полку: масову непокору, неявку значної частини особового складу та необхідність застосування каральних заходів до власних військових. Воєвода та його заступник наголошували на централізованому контролі над комплектуванням військ і відмовлялися повернути «старих драгунів» до полку без царського указу, прагнучи контролювати чисельність військових підрозділів як засіб стримування гетьманської влади. Окреме місце у відписці займала інтерпретація внутрішньої війни в Гетьманщині. Дії Виговського проти М. Пушкаря за участю татар трактували як загрозу «царським черкаським городам» і як порушення васальної лояльності. Повідомлення про облогу Полтави й події під Глуховом змальовували гетьмана як союзника «невірних» і руйнівника українських земель, що слугувало обґрунтуванням подальшої інтервенції (Акти-15, с. 223–228).

Воєвода втручався в політику Гетьманщини, докоряючи І. Виговському за дії «без государевого указу», вимагаючи розірвати союз із татарами та прибути до Києва «для государевих справ». Страх московських чиновників перед козаками й татарами під час просування через українські міста свідчив про втрату реального контролю над значною частиною території Гетьманщини. Москва посилювала бюрократичний контроль над Києвом. В. Шереметьєв звітував про прибуття стряпчих, дворян і «жильців», подання іменних списків і колективних чолобитних про грошове утримання. Це продемонструвало прагнення створити в Києві підконтрольну адміністративну мережу, відмінну від козацької традиції виборності

й автономії, перетворити місто на центр впливу на гетьманську владу. Чолобитні московських «служилих людей» відображали їх матеріальну незабезпеченість під час їхнього перебування в Україні (Акти-15, с. 223–230).

Усвідомлюючи слабкість контролю над Києвом і зважаючи на надходження інформації про переговори І. Виговського з представником короля Польщі Яна II Казимира Вази С. К. Беневським, Московська держава утримувала там регулярне військо, навіть незважаючи на низьку дисципліну й мотивацію його стрільців. У чолобитній В. Шереметьєва визнано факт масового дезертирства драгунів полку Арафайла Корсака в Києві, багато з яких втекли «з дороги і з Києва», список яких надіслано цареві. Визнання поширення дезертирства продемонструвало відсутність соціальної опори воєводської влади в місті та примусовий характер її присутності. Регулярні царські частини були відірвані від місцевого населення (Акти-15, с. 238).

Царські розпорядчі грамоти кінця серпня 1658 р. були спрямовані на створення щільного військово-адміністративного й інформаційного контролю. У грамоті від 31 серпня 1658 р. до В. Шереметьєва цар назвав Київ «наша отчина», що на рівні політичної мови заперечувало можливість автономного чи федеративного статусу України. Воєводи наказано забезпечити постійне інформування Москви та Белгорода через кур'єрів-станичників і негайно повідомляти про всі події та рух військ, фактично запроваджуючи режим безперервного нагляду за подіями в Україні. Датована тим же днем грамота до белгородського воєводи Г. Ромодановського доповнила цю систему горизонтальною координацією між воєводськими центрами. У ній вимагалось організувати дублювання інформації між Белгородом і Києвом, особливо щодо можливих дій кримського хана, козацьких і татарських сил. Обов'язок звітування не лише царю, а й Розрядному приказу свідчив про включення українських справ до загальнодержавної військово-адміністративної системи, де Україну трактовано як зону потенційної загрози (Акти-15, с. 247–250).

Відписка В. Шереметьєва за серпень 1658 р. вимагала від І. Виговського розірвати союз із татарами та прибути до Києва для переговорів, тобто діяти в контрольованому царською владою просторі. Повідомлення про нібито плани гетьмана з татарами й поляками облягти Київ формували його образ як союзника «зовнішніх ворогів» і виправдовували підготовку воєводи до бойових дій проти його сил. Згадки про паніку серед киян, евакуацію населення та загрозу нових союзів гетьмана свідчили: Москва сприймала загрозу союзу ВЗ із РП як виклик регіональному балансу сил (Акти-15, с. 249–254).

Військовий тиск Московської держави в Україні. Царський посланник, думний дяк Василій Кікін у статейному списку за серпень – вересень 1658 р. зафіксував загострення відносин між Московською державою та І. Виговським. Після зачитування царської грамоти Кікін оголосив вимоги, що означали пряме втручання у внутрішні справи ВЗ: полковникам заборонялося займати міста та діяти без згоди московських бояр і воєвод. Це підривало гетьманську владу й суперечило ідеї рівноправного союзу, закладеній у Гадацькому проекті. У відповідь Виговський заявив про неможливість виконання цих вимог, звинувачуючи московських воєвод, насамперед В. Шереметьєва, у насильстві над православним населенням

і нищенні церков, чим він заперечив головний легітимаційний аргумент московської політики – «захист православ'я». Кікін відкинув ці звинувачення, подаючи дії царських військ як оборону «Малої Русі». Він фіксував обмеження пересування й торгівлі в українських містах, трактуючи їх як ознаку «заколоту» Виговського. Гетьман же пояснив такі кроки реакцією на втручання Москви та її підтримку внутрішніх противників гетьманської влади. Виговський звинуватив Г. Ромодановського в порушенні козацького устрою, підтримці бунтівників і самозванців, зокрема Я. Барабаша, та у втручанні в кадрову політику ВЗ (московські воєводи самочинно призначали полковників, усуваючи людей, лояльних до гетьмана, і руйнували традиційний механізм козацького самоврядування). Листи Барабаша із закликами до старшини відмовитися від підтримки Виговського підтверджували наявність системної інформаційної кампанії, спрямованої на розкол козацького суспільства. Кікін перевів конфлікт у морально-релігійну площину й звинуватив Виговського та його козаків у порушенні присяги, союзі з «невірними» татарами й невдячності цареві. Гетьман натомість наполягав на помсті за кривди, завдані воєводами, і заявив про готовність шукати підтримки навіть в Османській імперії. Дискусія засвідчила взаємну недовіру, що унеможливило компроміс (Архів-3-IV, с. 141–166).

Видана у відповідь царська грамота до І. Виговського відображала офіційну позицію Москви: відповідальність за ескалацію конфлікту покладено на гетьмана та його оточення, а події навколо Я. Барабаша й зіткнення під Києвом трактовано як «воровські» дії української сторони, тоді як Київ проголошено «отчиною» царя. Військові дії гетьмана за участю татар подавалися як зрада та замах на царську владу. Завершальні вимоги грамоти зводилися до вимог підданства ВЗ цареві, розпуску полків, розриву союзів і відмови від самостійної зовнішньої політики (Архів-3-IV, с. 166–167).

Після укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р., переклад тексту статей якого через деякий час з'явився у Москві (Акти-7, с. 252), Московська держава активізувала адміністративно-розвідувальну мережу, використовуючи її як інструмент політичного й військового тиску на уряд І. Виговського. Особливу роль у цьому відігравали путивльські воєводи, чії відписки не лише фіксували події, а й створювали для царського уряду вигідні образи ситуації в Україні, у яких гетьман поставав джерелом війни та нестабільності. У відписках Г. Долгорукова та дяка Тимофея Безсонова за вересень 1658 р. підкреслювалося нібито масове невдоволення козацької «чорні» політикою І. Виговського та його союзом із татарами, а відповідальність за війну покладено на гетьмана та старшину. Така риторика відповідала стратегії Москви з протиставлення «зрадливої еліти» та «вірного простого люду». Воєводські донесення також акцентували увагу на затриманні московських посланців у Гетьманщині, що подавалося як доказ ігнорування царської влади та прагнення І. Виговського до самостійної політики. До Москви дійшли чутки про облогу Києва, татарські напади й козацькі збори, які виправдовували військове втручання. Особливу цінність для Москви мали повідомлення про внутрішні конфлікти серед козаків і відхід окремих полковників від Виговського, що підтверджувало ефективність курсу на розкол гетьманської влади. Поряд із ре-

пресіями застосовували й заохочення: лояльних діячів милували, виплачували їм «жалування» та повертали на службу, формуючи прихильників царя (Архів-3-IV, с. 172–178).

Відновлення царем війни проти Речі Посполитої. Порівняно з періодом першої Віленської комісії 1656 р. міжнародне становище РП у 1657–1658 рр. покращилося. Після кризового етапу, пов'язаного з козацькою революцією, московською та шведською інтервенціями й діяльністю Раднотської коаліції, польська дипломатія досягла помітних успіхів: укладено Велавський договір із Бранденбургом і розпочато переговори зі Швецією. Вирішальним чинником залишалось налагодження контактів із козацькою Україною. Проте Московська держава стежила за зближенням І. Виговського з РП. У березні 1658 р. П. Тетеря повідомив поляків про плани Москви не лише продовжувати війну, а й укласти союз зі Швецією з метою поділу РП по лінії Вісли (Kubala, 1922, s. 538–540). Згодом до Кремля надходили донесення шляхти про переговори Виговського з польськими комісарами, які мали відбутися на Волині (Акты исторические-4, 1842, с. 259–260).

У травні 1658 р. у Вільно розпочалися переговори між Москвою та Варшавою. Посольство на чолі з Н. Одоєвським наполягало на визнанні царя кандидатом на польський престол і відмовилося від поступок щодо українських земель. Непоступливість Кремля створювала загрозу зриву переговорів і поновлення бойових дій. У відповідь на московський тиск І. Виговський заявив про готовність до збройного опору. На раді старшини в Чигирині 30 липня 1658 р. вирішено не приймати нових московських воєвод і вимагати виведення гарнізону з Києва (Акты-15, с. 273). Гетьман розраховував на військову підтримку польського короля, запевняючи його в готовності виступити проти Московської держави (Kubala, 1922, s. 447).

26 липня 1658 р. цар вислав до І. Виговського піддячого Якова Портомоїна з «государевою грамотою», якою повідомив про скерування в Україну В. Шереметьєва та князя Г. Ромодановського з військами Московського царства, але нібито не для нападу на гетьмана, а для допомоги йому проти «польських набігів» (РГАДА-6). Насправді Портомоїн був посланий із Москви до Виговського з таємним дорученням спостерігати за вчинками гетьмана й у разі потреби доносити цареві важливу інформацію. Тому 8 серпня Виговський посадив під варту піддячого, який приїхав до нього, щоб перешкодити його відносинам із царем. Проте Портомоїну вдалося повідомити в Москву про підготовку Виговським укладення союзного договору з поляками й татарами (Половцев, 1896, с. 586–587).

Реагуючи на цю інформацію, Московська держава посилила через свою агентуру контроль над Україною. Кремль з'ясував наміри І. Виговського та постійно наголошував на зобов'язаннях ВЗ перед царем. Москва готувалася до активної війни проти РП та прагнула не лише утримати Україну «під государевою рукою», а й послабити РП шляхом відокремлення Литви через політичний тиск, корупцію і воєнні дії. В елітах Литви це спричинило розкол між прихильниками збереження її у складі РП та невеликою групою прибічників московської протекції. Після укладення Гадяцької угоди й успіхів литовського війська Московська держава вдалася до обманного перемир'я, а згодом – до наступу. 21 жовтня 1658 р. поблизу с. Варка війська Ю. Долгорукого розгромили армію литовського гетьмана Александра Кон-

станти Госевського. Ця битва поклала край Віленському перемир'ю 1656 р. і започаткувала другий етап московсько-польської війни 1654–1667 рр. 18 листопада 1658 р. Ян II Казимир у листі до царя поклав відповідальність за відновлення війни на Московське царство, яке він звинуватив у зриві переговорів, жорстоких діях військ та арешті Госевського, який прибув на переговори. Король також запропонував відновити переговори між комісарами обох держав (Wójcik, 1959, s. 35).

Інспірування Кремлем громадянських конфліктів в Україні. Після придушення І. Виговським повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша Кремль намагався спровокувати протистояння між козаками й домогтися усунути гетьмана. Цьому сприяли повідомлення про непопулярність Виговського серед міщан, селян і збіднілих козаків Лівобережжя. 23 вересня 1658 р. Алексей Михайлович видав грамоти до козаків Полтавського Чигиринського та інших полків, у якій звинуватив його у зраді та закликав усунути від влади й обрати нового гетьмана (РГАДА-5; РГАДА-12; Полное собрание законов-1, с. 461–467). Грамоту подібного змісту скеровано теж кошовому отаманові Запорізької Січі (РГАДА-13).

4 жовтня 1658 р. цар повторно звернувся з указом до козаків Полтавського полку та населення Полтавщини, протиставляючи Б. Хмельницького І. Виговському (Kroll, 2008, s. 117). Гетьмана звинуватили в порушенні присяги, союзі з татарами, переслідуванні православних і намірах піддати Україну владі Польщі та Кримського ханства. Цар закликав полтавців відмовитися від підтримки Виговського, зберегти вірність Москві, спільно із царськими воєводами обрати нового гетьмана та виступити проти гетьмана, татар і поляків, обіцяючи натомість збереження прав і вольностей. Подібні звернення були надіслані й у Слобідську Україну. Виговського оголосили «ворогом держави, царя та віри», а боротьбу з ним було потрактовано як політичну й водночас релігійну – за козацькі права, «єдність із царем» і «захист православ'я від унії та католицизму». Кремль прагнув залучити на свій бік ті соціальні групи, які побоювалися втрати прав, татарського полону чи повернення шляхетського панування. Царський уряд поінформував В. Шереметьєва про ці рішення, наказавши встановлювати контакти з козацькою старшиною, козаками й міщанами та схилити їх до відмови від підтримки гетьмана (Акти-15, с. 258–259).

Цареві був потрібен привід для вторгнення в Україну, який йому надали місцеві відступники від гетьмана. У жовтні 1658 р. сотники Полтавського полку звернулися по допомогу до охтирського воєводи М. Телегіна, який надав підтримку антигетьманським силам. За участю загонів І. Донця вони захопили Полтаву, змусили полковника Ф. Горкушу втекти. І. Виговський намагався зупинити бунт, але безуспішно (Акти-4, с. 202). Бунтівники проголосили полковником сина М. Пушкаря Кирила й поширили заколот на інші лівобережні полки. Скориставшись ситуацією, царський уряд розпочав відкритий наступ. 13 жовтня цар наказав Г. Ромодановському увійти в Україну й очолити антигетьманський виступ. Із царськими військами виступили прибічники М. Пушкаря, підготовлені московськими намісниками (Kroll, 2008, s. 120). У Миргороді Ромодановський затвердив К. Пушкаря полтавським, а С. Довгалия миргородським полковниками і почав формувати полки на московській службі, залучаючи до них козаків із Дону й Запоріжжя (Акти-7, с. 259–260).

Перша московсько-козацька війна. Як тільки в Москві стало відомо про зміст укладеного І. Виговським у Гадячі договору, протидія його виконанню значно посилилася. Було дві головні причини такої реакції: по-перше, у разі реалізації договору РП могла повернути контроль над Україною, по-друге, козацька держава, перейменувавшись у «Велике князівство Руське», юридично закріпила б за собою історичну та політичну спадщину Руської держави княжого періоду. Очевидно, що в такому випадку цар не тільки втратив би підстави титулуватися «цар і великий князь всієї Великої, Малої і Білої Русі», а й міг назавжди втратити можливість обґрунтовувати пропагандистський міф про Московську державу як «збирача земель руських». Тому від осені 1658 р. Москва перейшла до відкритої війни проти ВЗ, тоді як бойові дії ВЗ проти Московської держави були тільки оборонною реакцією на її агресію. Російський історик Б. Флоря визнав, що в 1658 р. «рішення про війну [проти ВЗ] було все-ж-таки прийнято в Москві» (Флоря, 2010, с. 466).

Під час походу на Переяслав московські війська зіткнулися з опором лубенського полковника П. Швеця, але через нестачу сил він відступив, а Лубни були зайняті й розграбовані (Грушевський, 1958, с. 229). Московське командування проводило активну агітацію серед населення, закликаючи відмовитися від Виговського й перейти під царську владу (Акти-7, с. 260–261). Дії бунтівників (яких називали дейнеками) і озброєних загонів Московської держави супроводжувалися грабунками, насильством і руйнуванням монастирів та міст (Величко, 1990, с. 339–340).

У цей час І. Виговський розпочав підготовку до опанування Києва, трактуючи це як стратегічне завдання в умовах наступу московських військ (Акти-4, с. 193). Для стримування армії Г. Ромодановського він направив одного зі своїх найближчих соратників і командувача козацьких військ на кордоні, ніжинського полковника Г. Гуляницького з полками Лівобережжя, які зосередилися біля Варви та стежили за пересуванням ворога. Проте відсутність швидких успіхів і союзної допомоги змусила гетьмана розпочати переговори із царем, прагнучи виграти час до підходу польських і татарських військ (Kroll, 2008, s. 134, 128). Після невдач під Києвом він усвідомив, що захоплення міста потребує значних сил, тоді як існувала реальна загроза вступу царя в Україну з великою армією (Акти-4, с. 195; Kroll, 2008, s. 128).

Особливу небезпеку становила облога Варви, падіння якої означало б втрату значної частини Лівобережжя. Усвідомлюючи це, Кремль послідовно посилював війська Г. Ромодановського новими підкріпленнями. Успіх московської політики залежав від розколу козацької старшини та втягнення України в затяжний внутрішній конфлікт. У вересні – жовтні 1658 р. І. Виговський разом із козацькими загонами та загонами татарських мурз вийшов до кордону ВЗ і Московської держави. Низка прикордонних пунктів, зокрема Кам'яне, Олешня та прилеглі території, зазнали нападів козацько-татарських загонів. У зв'язку із цим 26 жовтня гетьман звернувся до князя Богуслава Радзивіла з проханням надіслати зі Слущька німецькі війська для боротьби проти спільного ворога (Коссаржецький, 2006, с. 554–555). Виговський водночас наголосив, що у відповідь на насильство застосує силу й готовий боронити «вольності» ВЗ (Акти-4, с. 178, 185).

У відписці В. Шереметьєва від 7 жовтня 1658 р. стверджено, що стрільці «та драгуни були биті і стріляні та пограбовані», а «биті й грабовані сказали, що били

їх черкаси, а стріляли по них із луків татари». Бій під Васильковом, де згідно з твердженням одного зі звітів до Москви Ю. Бяратінській «побив черкасів і татар, а полковників Івана Сербина та авруцького Василя Виговського взяв живими», закінчився допитами полонених, інформацію про зміст яких передали до Москви. Події навколо Києва восени 1658 р. теж зафіксовано у відписці В. Шереметьєва від 11 листопада. Згадано прихід гетьмана і його брата Данила під Київ, бої за Золоті ворота та їх відступ (Акти-15, с. 253–289).

Військові кампанії Г. Ромодановського восени 1658 р.: похід під Полтаву, взяття Миргорода, Лубен і заклики до присяги цареві (Архів-3-VII, с. 239) – засвідчили перехід до масштабної воєнної інтервенції. Подальші посольства до І. Виговського взимку 1658–1659 рр. здавалися радше як спроба виграти час, аніж як реальний пошук компромісу.

Для легітимації військового втручання під приводом «захисту» населення цар використав скарги полтавської старшини та допити її посланців. У війні проти вірних І. Виговському сил ВЗ Москва зробила ставку на «альтернативних» гетьманів – спочатку Івана Безпалого, а згодом Ю. Хмельницького (Архів-3-VII, с. 281, 283, 299, 318). І. Безпалий був формально обраний козацькою радою обмеженого складу наказним гетьманом у листопаді 1658 р. під містом Варва Прилуцького полку й затверджений (фактично призначений) Г. Ромодановським, який прийшов до України з великим військом, очолюваним А. Трубецьким. Останній підтримав обрання гетьманом Безпалого й організував його фінансове забезпечення за коштів царської скарбниці (РГАДА-20; РГАДА-11).

Московська держава також застосувала економічну блокаду й активні наступальні дії на суміжних територіях, що документально подано як «прийняття під царську руку» міст і населення. Наприклад, відписка з Києва від 28 листопада 1658 р. повідомила про урочисту звістку Ф. Волконського про покору «литовських міст» (Архів-3-VII, с. 289–294).

Важливим інструментом війни стала спеціальна місія А. Трубецького, яка офіційно декларувалася як миротворча, але фактично мала на меті дестабілізацію влади І. Виговського. Інструкції Посольського приказу вимагали збору інформації про внутрішню ситуацію у ВЗ, місце перебування гетьмана, рівень підтримки серед полковників і «черні», можливість його усунення та кандидатів на гетьманство. Формально апелюючи до ідеї «втихомирення міжусобиці», Москва прагнула використати козацькі ради як інструмент зовнішнього контролю, наполягаючи на скликанні ради в Переяславі під наглядом царських представників й вимагала присутності всіх полковників, у тому числі шляхом примусового виклику очільників віддалених полків, що де-факто нівелювало автономний характер козацького політичного процесу. Формувався наратив дискредитації І. Виговського як порушника присяги й ініціатора внутрішнього конфлікту, що створювало морально-правове підґрунтя для втручання Московської держави. Важливим елементом цієї стратегії була соціальна політика. У документах Посольського приказу більшість козаків зневажливо характеризували як «гультяїв», а до реєстру пропонували внести лише «старих служилих козаків», що свідчило про намір звузити соціальну базу ВЗ та розколоти козацьке суспільство (Акти-15, с. 306–324).

Царський уряд ухвалив рішення про вислання в Україну військ, маскуючи їх присутність риторикою «захисту православних» і «умиротворення». Водночас у документах прямо зазначалося, що вони мають забезпечити «страх... щоб бунтів ніхто чинити не смів», що свідчить про колоніальний характер цієї політики. Таємні накази царя А. Трубецькому розкривають системну програму демонтажу спроби досягнення політичної суб'єктності ВЗ у формі ВКР. Москва категорично відкинула можливість «нових статей» чи перегляду правового статусу України, наполягаючи на концепції «вічного підданства», яка прямо протиставлялася ідеї договірного федералізму, закладеній у Гадяцькій угоді. Завершенням цієї моделі стала вимога, щоб новообраний гетьман символічно отримував булаву, прапор і «жалувану грамоту» в Москві. Така практика мала перенести джерело легітимності гетьманської влади з козацької ради до царського двору й остаточно ламала політичну логіку Гадяцької унії (Акти-15, с. 311–330).

Дипломатичні зусилля та військовий тиск Московської держави з метою втримати під своєю владою Військо Запорізьке. 13 січня 1659 р. у Переяславі відбулася зустріч царських посланців з І. Виговським, під час якої гетьман відмовився від скликання ради й висловив недовіру до них, заявивши, що мир можливий лише за умови виведення царських військ з України. У звітах послів зафіксовано радикальні висловлювання гетьмана щодо неприйнятності московського панування. Хоча на переговорах офіційно не згадано про союз ВЗ і РП, у грамоті до царя, врученій 22 січня 1659 р., гетьман пояснив свій курс примусом обставин і заявив про небажання кровопролиття та готовність сприяти миру між Московською державою і РП (Акти-7, с. 270–279). Відписка Шереметьєва до царя від 21 січня показує, що Виговський змушений був шукати союзників у Польщі, Криму й Османській імперії, а Москва відповідала заходами для зриву політичного курсу ВЗ (Акти-15, с. 293–306).

Намагаючись виграти час для зосередження сил і припинення внутрішніх конфліктів, І. Виговський вів дипломатичну гру, тоді як у Москві готували військовий тиск. У січні – лютому 1659 р. А. Трубецькой отримав наказ схилити гетьмана до покори або ж силою привести ВЗ до присяги, що підтверджується таємним наказом Посольського приказу. 7 лютого в Москві затверджено умови, які Трубецькой мав запропонувати гетьманові. Ці «статті» свідчили, що царський уряд був обізнаний з умовами Гадяцької угоди й намагався протиставити їм власний проект компромісу. Цар погоджувався на призначення Виговського київським воєводою, обіцяв уряди старшині та допускав виведення московського гарнізону з Києва (РГАДА-2). Однак ці поступки були значно менш вигідними для України, ніж умови, запропоновані РП, оскільки титул київського воєводи не давав гетьманові реального політичного впливу (Флоря, 2010, с. 460–461).

У лютому 1659 р. остаточне уявлення про наміри гетьмана в Москві отримали зі свідчень піддячого Григорія Старкова, який побував у Батурині. 10 березня Старков у листі до Алексея Михайловича застосував дипломатичну риторіку, спрямовану на підтвердження верховної влади царя й обмеження самостійності гетьманської влади, насамперед у сфері міждержавних відносин. Акцент на «кровопролитті» виконував функцію морального виправдання втручання Москви

у внутрішні справи Гетьманщини і трактував московську політику як миротворчу. Водночас за деклараціями про врегулювання конфлікту простежується логіка контролю й домінування, коли політичні рішення імперського центру маскувалися під прагнення до «християнського миру». Однак ключовою умовою такого «миріння» ставало визнання гетьманом верховної влади царя, засвідчене підписом і підтвердженням обов'язків підданих. Формули на кшталт «милості Божої» та «государевої допомоги» підкреслювали нерівноправний характер запропонованого миру й фактично заперечували автономний статус ВЗ. Отже, мирна риторика слугувала інструментом поступового нівелювання гетьманської автономії та прикриттям імперської експансії. Наступний звіт Старкова (кінець березня – початок квітня 1659 р.) продовжив дискредитацію Виговського й остаточно заперечення можливості рівноправних переговорів. Документ був оформлений як чолобитна А. Трубецького до царя і вписувався в дискурс формування васальної підлеглості поневоленого поневолювачу. У звіті сказано про готовність Виговського до з'їзду, однак ці повідомлення негайно підважувалися твердженнями про його «зраду» та підозрами в нещирості. Подальший виклад ґрунтувався на свідченнях «язиків», які зображували гетьмана як ініціатора насильства й нападів на міста Московської держави. Відповідальність за воєнні дії повністю покладалася на Виговського, тоді як присутність і дії царських військ на українських землях залишалися поза увагою. Кульмінацією тексту став висновок: Виговський – «зрадник», з яким неможливі жодні переговори, що легітимізувало перехід війська князя до повномасштабних воєнних дій (РГАДА-3; РГАДА-19).

До Москви надходили відомості, які підтверджували безперспективність переговорів з І. Виговським. Путивльські «боярські діти» повідомили про активізацію контактів ВЗ з польським королем та участь у них провідних діячів козацької старшини (Акти-15, с. 351–352). Подібні висновки впливали й із записок полоненого польного гетьмана литовського Вінцента Корвіна Госевського, який попередив про можливість формування антимосковської коаліції РП, України та Швеції (Флоря, 2010, с. 466).

Зустріч А. Трубецького з гетьманом у Костянтиніві наприкінці березня 1659 р. формально трактували як спробу мирного врегулювання конфлікту. У листі царя повідомлено про прибуття гетьмана з полковою старшиною та про переговори щодо припинення бойових дій. Головними умовами миру були повернення до «вірності царю», суворя заборона будь-якого насильства й повне підпорядкування царським наказам, порушення яких мало каратися навіть смертю. Отримання царського «жалування» та дозвіл на від'їзд мали закріпити залежний статус гетьманської влади. У квітні в листі Алексею Михайловичу Шереметьєв повідомив про залишення польських і найманих загонів у Борисполі та Гоголеві, напади на московські підрозділи та недовіру до місцевих жителів, що продемонструвало глибину конфлікту та прагнення Москви ізолювати гетьмана від козацьких мас, і звернув увагу на успіхи свого війська, що мало легітимізувати подальше втручання. Відписка А. Трубецького від 7 квітня 1659 р. показує, як під гаслами «умиротворення» та захисту православної віри московська влада нав'язувала містам і полкам «вічне підданство» царю, поєднуючи заклики з присутністю лояльних

військ. Через грамоти до міст і залучення місцевої старшини Москва намагалася нейтралізувати вплив І. Виговського. 7 травня Василій Дворецький повідомив цареві про підтримку Виговського польсько-татарськими силами, згадуючи про стратегічне значення Конотопу та необхідність блокування татарських переходів через р. Дніпро, що свідчить про прагнення зірвати можливу антимосковську коаліцію (Акти-15, с. 353–356, 361–376).

4 червня 1659 р. А. Трубецької передав І. Виговському листа, що репрезентував поєднання дипломатичного тиску, релігійної риторики та прихованої військової загрози. Апеляція до царського указу, «умиротворення міжусобії» та «вічної» присяги заперечила гетьманську суб'єктність і зводила можливі переговори до обговорення питань внутрішньої адміністративної підпорядкованості на рівнях цар – воєводи – гетьман. Відповідальність за кровопролиття він переклав на «суд Божий», що дало можливість Москві морально дистанціюватися від власної інтервенції (Акти-15, с. 393–398).

Драматичним свідченням наслідків агресивного курсу царя та його воєвод став лист наказного гетьмана Григорія Гуляницького з обложеного Конотопу. Він зафіксував воєнну катастрофу, спричинену поєднанням наступу царського війська, інформаційної війни та розриву комунікації між гетьманською владою і військовими опорами. Опис безперервних штурмів, нестачі пороху, харчів і людей та готовність до капітуляції демонстрували, до якого ступеня виснаження довела оборонців агресія північного сусіда й відсутність належної підтримки союзників (Акти-15, с. 395–398).

Після Конотопу: інформаційна війна та скеровувана дезінтеграція. Після програної московським військом битви під Конотопом основні її зусилля у протистоянні проти ВЗ перейшли з військового протистояння у площину інформаційно-психологічної війни з метою взяти реванш після завданої йому поразки. Московська держава намагалася переінтерпретувати наслідки битви, відновити свої позиції в Україні й остаточно підірвати політичний сенс і перспективу реалізації Гадяцької унії.

29 липня 1659 р. Алексей Михайлович видав грамоту А. Трубецькому, підтверджуючи отримання листів І. Виговського та донських козаків і наказуючи передати відповідну царську грамоту до ВЗ (Акти-15, с. 425–427). У ній задекларовано, що цар прагне припинити міжусобну війну та кровопролиття серед православних, не посилати війська проти козаків і приймати запорозьких посланців без затримок. Трубецькому наказувалося забезпечити їх харчами й підводами та доповісти про виконання наказу. У грамоті до ВЗ від того ж дня цар звертався до всієї козацької старшини й «черні», засуджуючи ініціаторів міжусобиць, які залучали мусульман проти християн, і запевняв у своїй постійній милості до козаків. Він твердив, що царські війська перебували в Україні не для розорення, а для захисту православних і припинення конфліктів, та через Трубецького наказував домагатися мирного врегулювання з І. Виговським (Акти-15, с. 428–432).

Проте, незважаючи на поразку московського війська під Конотопом, царський уряд не відмовився від боротьби за Україну. Поразка лише стимулювала дипломатичні зусилля Москви: наприкінці липня 1659 р. до РП було направлено послан-

ника І. Желябузького для переговорів про перемир'я та місце мирних переговорів. Водночас йому заборонялося погоджуватися на умови, що передбачали б виведення царських військ з України чи залишення Києва (Флоря, 2010, с. 485, 492).

У сукупності опитування московських стрільців та агентів, а також інші документи свідчать, що після Конотопу Московська держава перейшла до політики розколу Гетьманщини. Вона поєднувала військовий тиск, підтримку альтернативних бунтівних центрів влади, матеріальну залежність, культивування страху та системну дезінформаційну кампанію. Саме ці чинники істотно підірвали соціальну й політичну базу Гадяцької угоди та зумовили недалу спробу її реалізації у 1658–1659 роках.

У серпні 1659 р. становище І. Виговського погіршилося: польська допомога не надійшла, а кримські татари залишили Україну з ясиром. За цих умов гетьман був змушений відновити переговори з Трубецьким, декларуючи прагнення до миру (Флоря, 2010, с. 495). У Варшаві, спираючись на перебільшені відомості про масштаб Конотопської поразки Москви, що фіксувалися, зокрема, у щоденнику П. де Нуайє (Noyers, 1859, р. 537, 567), домінували очікування швидкого відновлення війни. На переговорах у вересні 1659 р. сенатори Речі Посполитої зайняли жорстку позицію, відмовившись їхати до Москви й не погодившись на загальне перемир'я, яке поширювалося б і на війська І. Виговського. Тож І. Желябузький не досяг домовленостей про припинення воєнних дій, що сприяло їх відновленню (Флоря, 2010, с. 501–502).

Висновки. Від осені 1657 р. Московська держава вибудовувала в Україні систему воєводського управління, фінансової залежності та військової присутності в ключових містах, розглядаючи проекти автономного чи федеративного розвитку як загрозу власним інтересам. Саме це зумовило її жорстку й цілеспрямовану протидію ідеї створення Великого князівства Руського у складі оновленої Речі Посполитої. Попри риторику «царської милості» та заклики до миру, царські грамоти й укази відображали насамперед пропагандистську стратегію, покликану легітимізувати московське втручання. Москва прагнула встановити контроль над Лівобережжям і частиною Правобережжя, звинувачуючи Виговського в «союзі з «ворогами», тоді як реальні сутички були наслідком боротьби за автономію Гетьманщини й конфлікту між імперськими та місцевими політичними інтересами.

Московська держава кваліфікувала будь-які домовленості ВЗ із РП як ворожі дії, не залишаючи простору для компромісу. В її риториці домінували образи «відступництва» та протиставлення «латинської віри» православ'ю, тоді як цар подавався єдиним легітимним володарем України. Польські сеймові акти та інші джерела свідчать насильницький характер московського втручання, що дає змогу розглядати крах Гадяцької угоди як наслідок зовнішнього тиску, а не лише внутрішніх проблем Гетьманщини. Після її укладення царський уряд активно підтримував антигетьманську старшину, фінансово й політично заохочуючи виступи проти І. Виговського. Це загострило внутрішні конфлікти, які підірвали здатність української влади до проведення узгодженої зовнішньої політики. Водночас у РП перемогла орієнтація на тактичні домовленості з Москвою, що згодом переросли у стратегічну помилку.

Крах Гадяцької унії серед іншого став результатом політики Москви щодо знищення альтернативних моделей української державності. Хоча українське прагнення до автономії не було повністю придушене, утворення федеративної конфедерації трьох народів було зірване. У підсумку Україна знову опинилася на перехресті імперських інтересів, що визначило її траєкторію у другій половині XVII ст. і надалі. Відмова від реалізації Гадяцького проєкту мала фатальні наслідки як для Гетьманщини, так і для Речі Посполитої, які згодом були ліквідовані Російською імперією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акты исторические-4: Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссією (1842). Т. 4: 1645–1676. Санктпетербургъ.

Акти-4: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією (Акты ЮЗР) (1863). (Т. 4: 1657–1659). Санктпетербургъ.

Акти-7: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією (1872). (Т. 7: 1657–1663, 1668–1669). Санктпетербургъ.

Акти-15: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссією (1892). (Т. 15: 1658–1659). Санкт-Петербургъ.

Архів-3-IV: Архивъ Юго-западной России, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль- Губернаторѣ. (1914). (Ч. 3. Т.IV: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкаго). Киевъ.

Архів-3-VI: Архивъ Юго-западной России, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль- Губернаторѣ. (1908). (Ч. 3: Т. VI.: Акты Шведскаго государственнаго архива, относящиеся къ истории Малороссии (1649–1660 г.). Киевъ.

Боляновський, А. (2022). Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 15, 5–34.

Боляновський, А. (2023). Політичний шлях до Гадяцької угоди: основні аргументи і мотивації державних еліт Польщі (1657 рік –літо 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 16, 5–28.

Боляновський, А. (2024). Дипломатичний шлях до Гадяцької угоди (1657 рік–перша половина 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 17, 7–35.

Боляновський, А. (2025a). Гадяцька угода 1658 року: головні автори, аналіз змісту й засад співіснування договірних сторін. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 18, 30–55.

Боляновський, А. (2025b). Спроби перегляду головних положень Гадяцької угоди й причини невдачі її практичної реалізації у 1659 році. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 19, 53–73.

Бульвінський, А. (1997). Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. *Пам'ять століть*, 6, 2–12.

Бульвінський, А. (2002). Українські землі в московській державній та зовнішньополітичній доктрині XV–XVII ст. Наукові записки. Історичні науки. *Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, 47, 146–161.

Бульвінський А. (1998). *Українсько-російська війна 1658–1659 рр* [дис. ... к-та історичних наук, Київський університет імені Тараса Шевченка]. Репозитарій. https://lib.in.ua/117956-ukrainsko-rosijska-vijna-1658-1659-rr/#google_vignette

Величко, С. (1991). Літопис: у 2 т., 2. (О. В. Мишанич, відп. ред.; В. О. Шевчук, пер. з книжн. укр. мови, комент.). Київ: Дніпро.

Газін, В. (2019). *Українська держава у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр* [дис. ... д-ра історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка]. Репозитарій. https://chtyvo.org.ua/authors/Hazin_Volodymyr/Ukrainska_derzhava_u_sferi_heopolitychnykh_interesiv_Rechi_Pospolytoi_Moskovii_ta_Krymu_v_16541667_r/

Горобець В. (2018). Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проєкту у 360-ліття його укладення). *Український історичний журнал*, 5, 21–44.

Грушевський, М. С. (1958). *Історія України-Руси*. (Т. X: Від смерті Хмельницького до Гадяцької угоди). Нью-Йорк.

Дорошенко, Д. (1966). *Нарис історії України*. Т.2. Мюнхен.

Коссаржеський, К. (2006). Джерела Архіву Радзивілів (АГАД) про стосунки князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною в 1655–1659 роках. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 6, 554–555.

[Костомаров, Н.] (1863). Гетманство Выговского. *Исторические монографии и исследования Николая Костомарова*. Санкт-Петербург, 2, 39–200.

Мицик, Ю. (упоряд.). (2015). Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 4.

Памятники-1: Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов. (1898). 2-е изд., съ допол. Киев. (Т. III. Отдель третій: Матеріали для історії Малороссіи). Киев.

Полное собрание законов-1: Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (1830). (Т.1. 1649–1675). СПб.

Половцев, А. А. (1896). *Русский биографический словарь*. (Т. 20: Плавильщиков-Примо). Санкт-Петербург.

РГАДА-1: Российский государственный архив древних актов в Москве (РГАДА), ф. 124 (Малороссийские дела), оп. 1 (1658 г.), д. 1, л. 1–28 (Увещательные статьи боярина Василия Шереметева и окольничего князя Григория Ромодановского).

РГАДА-2: РГАДА, ф. 124, оп. 1 (1659 г.), д. 3, л. 1–5 (Тайный наказ к находившемуся с войсками в Малороссии боярину князю Трубецкому о средствах к присоединению гетмана Выговского в подданство государю. 1659, 3 февраля).

РГАДА-3: РГАДА, ф.124, оп. 1 (1658 г.), д. 4, л. 1–2 (Отрывок статейного списка подьячего Григория Старкова, бывшего в Батурине у гетмана Выговского. 1659, февраль).

РГАДА-4: РГАДА. ф. 124, оп. 1 (1658 г.), д. 15, л.1–8 (Отправление к гетману Ивану Выговскому подьячего Якова Портомоина с грамотою государевою уведомительною о посылке воевод Шереметева и князя Ромодановского с войсками. 26 июля 1658 г.).

РГАДА-5: РГАДА, ф.124, оп.1, д.18, л.1–4 (Копия с печатной государевой грамоты, посланной по причине измены гетмана Выговского, о бытии попрежнему в верности ему государю и о дозволении избрать нового гетмана. Сентябрь 23 1658).

РГАДА-6: РГАДА, ф.124, оп.1, д.19, л.1–47 (Отправление к гетману И.Выговскому ближнего окольничего Богдана Хитрова; подлинныя его гетмана ответные статьи на чинимые Хитровым вопросы о разных делах; статейный список бытности у гетмана одного Хитрова. Дек., 1657).

РГАДА-7: РГАДА, ф.124, оп.1, д.23, л.1–3 (Отпуск государевой грамоты к Полтавскому полковнику Мартыну Пушкарю о послушании гетману Выговскому. Декабрь 1657).

РГАДА-8: РГАДА, ф.229 (Малероссийский приказ), оп.1 (1658 г.), д.24.1, л.108–316 (Наказ его величества, данный боярину Ивану Бутурлину. 1658 г.).

РГАДА-9: РГАДА, ф.229, оп.1 (1659 г.), д.25, л.1–79 (Документы и бумаги о приезде в Москву атамана Михаила Иванова с товарищами, посланцев кошевого гетмана Запорожского Якова Барабаша, с челобитными).

РГАДА-10: РГАДА, ф.229, оп.1 (1658 г.), д.25.1, л.80–81 (Перевод с листа к великому государю запорожскаго кошеваго атамана Якова Барабаша, присланный с посланцы Михайлом Ивановым с прошением о принятии их в «протекцию и підданство». 1658 (7166)).

РГАДА-11: РГАДА, ф. 229, оп. 1, д. 28, л. 1 (Великого государя грамота к боярину и воеводе князю Алексею Никитичу Трубецкому. 1659 г.).

РГАДА-12: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1658 г.), д. 29, л. 59–88 (Список грамоты 23 сент. 1658 «Чигиринскому полковнику, начальным людям и всему посольству милостивое слово» о измене И. Выговского и избрании нового гетмана).

РГАДА-13: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1659 г.), д. 29, л. 90–93 (Грамота к кошевому, старшине и всему кошеву войску об измене гетмана Ив. Выговского и избрании нового гетмана).

РГАДА-14: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1658 г.), д. 29, л. 131–135 (Список с листа Ив. Выговского царю).

РГАДА-15: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1658 г.), д. 31.1, л. 1–2 (Дело о посылке майора Гр[игория] Вас[ильевича] Булгакова и подьячего Посольского приказа Фирса Байбакова с грамотами к гетману Ив. Выговскому и всему Войску Запорожскому. Наказ Булгакову).

РГАДА-16: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1658 (7166–67 г.)), д. 38 (Документы о назначении воевод и служилых людей в черкаские города (в частности стольника Алексея Чирикова в Полтаву. 3 апреля – 28 августа 1658 г.).

РГАДА-17: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1654 г.), д. 39, ч. 1, л. 1–6 (Документы и бумаги о назначении на службу в Киев бояр и воевод Федора Семеновича Куракина и Федора Федоровича Волконского. 1653 (7162) дек. 13–1654 (7162) марта 14).

РГАДА-18: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1656 г.), д. 39, ч. 2 л. 206–237 (Наказ окольничему Андрею Васильевичу Бутурлину, назначенному в Киев воеводою на место Волконского. 1656 (7164) мая 1).

РГАДА-19: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1659 г.), д. 44, ч. 1, л. 62–75, 76–83 (Отписка подьячего Григ. Старкова, посланного к Ив. Выговскому и распросные речи Старкова).

РГАДА-20: РГАДА, ф. 229, оп. 1 (1659 г.), д. 44, ч. 1, л. 96–103 (Отписка Трубецкого о переговорах с гетманом Ив. Беспальм).

Скочилас, І. (2008). Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії). 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 89–124.

Синицына, Н. (1998). Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). Москва.

Соловьёв, С. (1959). История России с древнейших времён. Кн. VI. Москва.

Таирова-Яковлева, Т. (2017). Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Київ: Кліо.

Флоря, Б. Н. (2010). Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва: Индрик.

Чухліб, Т. (2008). Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Яковлева, Т. (1998). Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. *Причини і початок Руїни*. Київ.

Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rusią*. Kraków: G. Gebethner i Sp. [Druk. W. L. Anczyca].

Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa.

Kubala, L. (1922). *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*. Lwów

Noyers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin.

Snyder, T. (2003). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven.

Welykyj, A. G. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae.

Wójcik, Z. (1959). *Traktat andruszowski i jego geneza*. Warszawa: PWN.

REFERENCES

- Akty istoricheskie-4:** Akty istoricheskie, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoyu kommissieyu (1842). (T. 4: 1645–1676). Sanktpeterburg (in Russian).
- Akty-4:** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Акты ЮЗР). (1863). (T. 4: 1657–1659). Sanktpeterburhъ (in Russian).
- Akty-7:** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. (1872). (T.7: 1657–1663, 1668–1669). Sanktpeterburh (in Russian).
- Akty-15:** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. (1872). T. 15 (in Russian).
- Архив-3-IV:** Архив Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi Komissieiu dlia razbora drevnikh aktov, sostoishchei pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore. (1914). (Ch.3. T.IV: Akty, otnosiashchiesia k epokhe Bohdana Khmel'nitskaho). Kiev (in Russian).
- Архив-3-VI:** Архив Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemyi Komissieiu dlia razbora drevnikh aktov, sostoishchei pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore. (1908). (Ch. 3: T. VI.: Akty Shvedskaho hosudarstvennaho arkhiva, otnosiashchiesia k istorii Malorossii (1649–1660 h.). Kiev (in Latin, Sweden).
- Bolianovskiy, A. (2022). Osnovni zovnishni ta vnutrishni politychni chynnyky Hadiatskoi unii: ukraïnski obstavyny, peredumovy, prychny (serpen' 1657 r. – veresen' 1658 r.). *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist'*, 15, 5–34 (in Ukrainian).
- Bolianovskiy, A. (2023). Politychni shliakh do Hadiatskoi uhody: osnovni arhumenty i motyvatsii derzhavnykh elit Polshchi (1657 rik –lito 1658 roku). *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist'*, 16, 5–28 (in Ukrainian).
- Bolianovskiy, A. (2024). Dyplomatychni shliakh do Hadiatskoi uhody (1657 rik – persha polovyna 1658 roku). *Ukraina–Pol'shcha: istorychna spadshchyna i suspil'na svidomist'*, 17, 7–35 (in Ukrainian).
- Bolianovskiy, A. (2025a). Hadiats'ka uhoda 1658 roku: holovni avtory, analiz zmistu i zasad spivisnuvannia dohovirnykh storin. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist'*, 18, 30–55 (in Ukrainian).
- Bolianovskiy A. (2025b). Sproby perehliadu holovnykh polozhen Hadiatskoi uhody y prychny nevdachi yii praktychnoi realizatsii u 1659 rotsi. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist'*, 19, 53–73 (in Ukrainian).
- Bulvinskyy, A. (1997). Ekspansionizm Moskvy shchodo Ukraïny 1657 r. *Pam'iat stolit*, 6, 2–12 (in Ukrainian).
- Bul'vins'kyi, A. (1998). Ukraïns'ko-rosiïns'ka viina 1658–1659 rr. [dys. ... k-ta istorychnykh nauk, Kyivskiy universytet imeni Tarasa Shevchenka]. Repozytarii. https://lib.in.ua/117956-ukrainsko-rosijska-vijna-1658-1659-rr/#google_vignette (in Ukrainian).
- Velychko, S. V. (1991). Litopys (V. O. Shevchuk, Trans., O. V. Myshanych, Ed.) (Vol. 2). Kyiv (in Ukrainian).
- Hazin, V. (2019). Ukrainska derzhava u sferi heopolitychnykh interesiv Rechi Pospolytoi, Moskovii ta Krymu v 1654–1667 rr. Kvalifikatsiina naukova pratsia na ppavakh pukopysu [dys. ... d-ra istorychnykh nauk, Kamianets-Podil'skyyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka]. Repozytarii. https://chtyvo.org.ua/authors/Hazin_Volodymyr/Ukrainska_derzhava_u_sferi_heopolitychnykh_interesiv_Rechi_Pospolytoi_Moskovii_ta_Krymu_v_16541667_r/ (in Ukrainian).
- Horobets, V. (2018). Hadiatskyyi dohovor 1658 r. – chomu uhoda tak i ne stala uniiieu? (Pro perspektyvy ta problemy realizatsii proektu u 360-littia yoho ukladennia). *Ukrainskyyi istorychnyy zhurnal*, 5, 21–44 (in Ukrainian).
- Hrushevskyy, M. S. (1958). Istoriia Ukrainy-Rusy. (T. X: Vid smerty Khmel'nitskoho do Hadiatskoi uhody). Niu-York (in Ukrainian).
- Doroshenko, D. (1966). Narys istorii Ukraïny. T.2. Miunkhen (in Ukrainian).
- Kossarzhetskyy, K. (2006). Dzherela Arkhivu Radzyviliv (AHAD) pro stosunky kniazia Bohuslava Radzyvila z kozatskoiu Ukrainoiu v 1655–1659 rokakh. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii Yevropi*, 6, 554–555 (in Ukrainian).

[Kostomarov, N.] (1863). Hetmanstvo Vyhovskaho. *Istoricheskie monografii i issledovaniia Nikolaia Kostomarova* (Vol. 2), 327–424. Sankt-Peterburg (in Russian).

Mytsyk, Yu. (uporiad.). (2015). Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. Kyiv, 4 (in Ukrainian).

Pamiatnyky-1: Pamiatnyky, yzdannye Kievskoiu kommyssieiu dlia razbora drevnikh aktov. (1898). 2-e yzd., sь dopol. Kiev. (T. III. Otdel' tretiy: Materialy dlia ystoriy Malorossiy). Kiev. (in Russian).

Polnoe sobranie zakonov-1: Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi Imperii povelenyem hosudaria imperatora Nikolaia Pavlovicha sostavlennoe (1830). (T.1. 1649–1675). SPb. (in Russian).

Polovtsev, A.A. (1896). Russkyi biohraficheskii slovar'. (T. 20: Plavylshchikov-Prymo). Sankt-Peterburg (in Russian).

RGADA-1: Rossijskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov v Moskve (RGADA), f. 124 (Malorossiiskie dela), op. 1 (1658 g.), d. 1, l. 1–28 (Uveshchatelnye stat' i boiarina Vasiliia Sheremet'eva i okol'nichego kniazia Grigoriia Romodanovskogo) (in Russian).

RGADA-2: RGADA, f. 124, op. 1 (1659 g.), d. 3, l. 1–5 (Tainyi nakaz k nakhodivshemusia s voiskami v Malorossii boiarinu kniazui Trubeckomu o sredstvakh k prisoedineniiu getmana Vygovskogo v poddanstvo gosudariu. 1659, 3 fevralia) (in Russian).

RGADA-3: RGADA, f.124, op. 1 (1658 g.), d. 4, l. 1–2 (Otryvok stateinogo spiska pod'yachego Grigoriia Starkova, byvshego v Baturine u getmana Vygovskogo. 1659, fevral') (in Russian).

RGADA-4: RGADA, f. 124, op. 1 (1658 g.), d. 15, l.1–8 (Otpравlenie k getmanu Ivanu Vygovskomu pod'yachego Yakova Portomoina s gramotoiu gosudarevoiu uvedomitelnoiu o posylke voevod Sheremet'eva i kniazia Romodanovskogo s voiskami. 26 iuliia 1658 g.) (in Russian).

RGADA-5: RGADA, f.124, op.1, d.18, l.1–4 (Kopiiia s pechatnoi gosudarevoi gramoty, posylannoi po prichine izmeny getmana Vygovskogo, o bytii poprezhnemu v vernosti emu gosudariu i o dozvoleni izbrat' novogo getmana. Sentiabria 23 1658) (in Russian).

RGADA-6: RGADA, f.124, op.1, d.19, l.1–47 (Otpравlenie k getmanu I.Vygovskomu blizhnego okol'nichego Bogdana Khitrovo; podlinnyia ego getmana otvetnye stat'i na chinimye Khitrovym voprosy o raznykh delakh; stateinyi spisok bytnosti u getmana Khitrova. Dek.1657) (in Russian).

RGADA-7: RGADA, f.124, op.1, d.23, l.1–3 (Otpusk gosudarevoi gramoty k Poltavskomu polkovniku Martynu Pushkariu o posluchanii getmanu Vygovskomu. Dekabr' 1657) (in Russian).

RGADA-8: RGADA, f.229 (Malorosiiskii prikaz), op.1 (1658 g.), d.24.1, l.108–316 (Nakaz ego velichestva, dannyi boiarinu Ivanu Buturlinu. 1658 g.) (in Russian).

RGADA-9: RGADA, f.229, op.1 (1659 g.), d.25, l.1–79 (Dokumenty i bumagi o priezde v Moskvu atamana Mikhaila Ivanova s tovarishchami, poslantsev koshevogetmana Zaporozhskogo Yakova Barabasha, s chelobitnymi) (in Russian).

RGADA-10: RGADA, f.229, op.1 (1658 g.), d.25.1, l.80–p81 (Perevod s lista k velikomu gosudariu zaporozhskago koshevogetamana Yakova Barabasha, prislannyi s poslantsem Mikhailom Ivanovym s prosheniem o priinii ikh v "protektsiiu i pidanstvo". 1658 (7166)) (in Russian).

RGADA-11: RGADA, f. 229, op. 1, d. 28, l. 1 (Velikogo gosudaria gramota k boiarinu i voevode kniazui Alekseiu Nikitchu Trubetskoiu. 1659 g.) (in Russian).

RGADA-12: RGADA, f.229, op.1 (1658 g.), d.29, l.59–88 (Spisok gramoty 23 sent. 1658 "Chigirinskoiu polkovniku, nachal'nym liudiam i vsemu pospol'stvu milostivo slovo" o izmene I. Vygovskogo i izbranii novogo getmana) (in Russian).

RGADA-13: RGADA, f.229, op.1 (1659 g.), d.29, l. 90–93 (Gramota k koshevomu, starshyne i vsemu koshevomu voisku ob izmene getmana Iv. Vygovskogo i ob izbranii novogo getmana) (in Russian).

RGADA-14: RGADA, f. 229, op. 1 (1658 g.), d. 29, l. 131–135 (Spisok s lista Iv. Vygovskogo cariu) (in Russian).

RGADA-15: RGADA, f.229, op.1 (1658 g.), d.31.1, l.1–2 (Delo o posylke maiora Gr. Vas. Bulgakova i pod'yachego Posol'skogo prikaza Firsia Baibakova s gramotami k getmanu Iv. Vygovskoiu i vsemu Voisku. Nakaz Bulgakovu) (in Russian).

RGADA-16: RGADA, f. 229, op. 1 (1658 (7166–67 g.)), d. 38 (Dokumenty o naznachenii voevod i sluzhilykh liudei v cherkasskie goroda (v chastnosti stol'nika Alekseia Chirikova v Poltavu. 3 apreliia – 28 avgusta 1658 g.) (in Russian).

RGADA-17: RGADA, f.229, op.1 (1654 g.), d.39, ch.1, l.1–6 (Dokumenty i bumagi o naznachenii na sluzhbu v Kiev boiar i voevod Fedora Semenovicha Kurakina i Fedora Fedorovicha Volkonskogo. 1653 (7162) dek. 13 –1654 (7162) marta 14) (in Russian).

RGADA-18: RGADA, f.229, op.1 (1656 g.), d.39, ch. 2 l.206–237 (Nakaz okol'nicemu Andreiu Vasil'evichu Buturlinu, naznachennomu v Kiev voevodoiu na mesto Volkonskogo. 1656 (7164) maya 1) (in Russian).

RGADA-19: RGADA, f.229, op.1 (1659 g.), d.44, ch.1, l.62–75, 76–83 (Otpiska pod'yachego Grig.Starkova, poslannogo k Iv.Vygovskomu i rasprosnye rechi Starkova) (in Russian).

RGADA-20: RGADA, f. 229, op. 1 (1659 g.), d. 44, ch. 1, l. 96–103 (Otpiska Trubetskogo o peregovorakh s getmanom Iv. Bepalym) (in Russian).

Sinityna, N. (1998). Tretii Rim. Istoki i evoliutsiia russkoi srednevekovoi kontseptsii (XV–XVI vv.). Moskva (in Russian).

Skochyliias, I. (2008). Ideia Hadiatskoi unii yak lehitymizatsiia pravovoho ta materialnoho statusu Skhidnoi tserkvy v Rechi Pospolytii (pryklad Lvivskoi yeparkhii). *350-lectie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa, 89–124 (in Ukrainian).

Soloviov, S. M. (1959). Istoriia Rossii s drevneishykh vremion. V piatnadsati knigakh (Kn. V, Vols. IX–X). Moskva (in Russian).

Tairova-Yakovleva, T. (2017). Inkorporatsiia: Rossiya i Ukraina posle Pereyaslavskoi rady (1654–1658). Kiev (in Russian).

Floria, B. N. (2010). Russkoe gosudarstvo i eho zapadnye sosedii (1655–1661 hh.). Moskva: Indrik (in Russian).

Chentsova, V. H. (2004). Vostochnaia tserkov' i Rossiia posle Pereiaslavskoi rady 1654–1658. Dokumenty. Moskva (in Russian).

Chukhlib, T. (2008). Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukraïnsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.). Kyiv (in Ukrainian)

Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna u druii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv (in Ukrainian).

Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej: próby pojednania z Rusią*. Kraków (in Polish).

Kroll, P. (2008). *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa (in Polish).

Kubala, L. (1922). Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Lwów (in Polish).

Noyers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin (in French).

Snyder, T. (2003). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven (in English).

Welykyj, A. G. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae (in Italian & Latin).

Wójcik, Z. (1959). *Traktat andruszowski i jego geneza*. Warszawa: PWN (in Polish).

Andrii BOLIANOVSKIYIDoctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow
Department “Center for Ukrainian-Polish Relations Research”I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of UkraineORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com

**COUNTERACTIONS OF THE MOSCOW STATE IN RESPECT
OF PREPARATIONS FOR THE CONCLUSION
AND IMPLEMENTATION OF THE HADIACH AGREEMENT**

The comprehensive opposition of the Moscow state to the implementation of the Hadiach Agreement of 1658 as an alternative state-building project of the Zaporozhian Host (*Vis'ko Zaporiz'ke*) is studied. Based on tsarist letters, letters from the leadership of the Cossack state and other archival documents, it is analyzed what ideological, political and military tools Moscow used to disrupt the plans for the creation of the Grand Duchy of Rus. It is proven that the unsuccessful attempt to implement the idea of the Hadiach Union was the result of a purposeful and systematic policy of the Moscow state, and not only the lack of support from part of the nobility of the Polish-Lithuanian Commonwealth and internal contradictions in the Hetmanate. It is argued that in 1658 the Moscow state treated the Ukrainian lands not as an equal ally, but as a space subject to military and administrative control. The introduction of voivodeships, information surveillance and intervention in internal conflicts of the Cossack elders were components of the systematic opposition to the implementation of the Hadiach Union as an alternative, federative geopolitical project. Analysis of tsarist decrees and voivodas' letters shows that Moscow was preparing for a force scenario even before the open break with Ivan Vyhovskyi, considering the voivodeship authorities and military garrisons as an instrument of pressure on the local population and elders. Opposition to the idea of the Hadiach Union was multi-level and systemic – diplomatic, military, administrative and propaganda – and aimed at preventing the political autonomy of the Hetmanate. Moscow perceived the Hadiach Agreement as a violation of the Pereiaslav Agreements of 1654 and launched a war against the Zaporozhian Host. Despite Ivan Vyhovskyi's victory at Konotop, the war exhausted the resources of the Cossack state, and the inability of the Polish–Lithuanian Commonwealth to provide effective military support significantly weakened the hetman's position. The main external factor that disrupted the implementation of the Hadiach Union was Moscow's intervention, which combined political pressure, military aggression, and the inspiration of civil resistance. This unsuccessful attempt to implement the Hadiach Project, and not just the death of Bohdan Khmelnytskyi, was the main reason that initiated the period of Ruin.

Keywords: Ukraine, Poland, Hadiach Union, Zaporozhian Host, Moscow State, Grand Duchy of Rus, history, politics, war, cultural memory.

Дата першого надходження статті до видання: 19.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 09.04.2026

Стаття поширюється
на умовах ліцензії
відкритого доступу CC BY 4.0